

नेपाल सरकार

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

Profiling of Multidimensional Deprivation among Children in Nepal, 2026

नतिजा प्रतिवेदन सार्वजनिक

२०८३ साल भाद्र २४ गते बुधबार

प्रेस विज्ञप्ति

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले यूनिसेफ नेपालसँगको सहकार्यमा पहिलो पटक तयार गरेको नेपालमा बालबालिकाको बहुआयामिक वञ्चितीकरणसम्बन्धी विश्लेषणात्मक प्रतिवेदन-**Profiling of Multidimensional Deprivation among Children in Nepal, 2026** को आज मिति २०८३ साल भाद्र २४ गते बुधबार यस कार्यालयको वेबसाइट <http://www.nsonepal.gov.np> र www.unicef.org/nepal/ मा अपलोड गरी सार्वजनिक गरिएको व्यहोरा अनुरोध छ।

यो प्रतिवेदनले नेपालमा बालबालिकाले शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण, खानेपानी, सरसफाइ, आवास र सूचना तथा सञ्चार लगायतका आधारभूत आवश्यकता प्राप्त गर्ने क्रममा भोगिरहेका बहुआयामिक वञ्चितीकरणको अवस्था तथा विगत एक दशकको प्रवृत्ति प्रस्तुत गरेको छ।

नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण (NMICS) २०१४, २०१९ र २०२४-२५ का सूक्ष्म तथ्याङ्क (Micro Data) मा आधारित यस प्रतिवेदनमा बालबालिकालाई विश्लेषणको मुख्य एकाइ मानी उनीहरूले विभिन्न क्षेत्र वा आयाममा भोगिरहेका वञ्चितीकरणको अवस्था र एकै समयमा एकभन्दा बढी क्षेत्रमा भोगिरहेका वञ्चितीकरणको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ। यसका लागि यूनिसेफले विकास गरेको बाल अधिकारमा आधारित Multiple Overlapping Deprivation Analysis (MODA) विधि प्रयोग गरिएको छ।

बालबालिकाको बहुआयामिक वञ्चितीकरण मापन गर्न बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (CRC) का सूचकहरू र Alkire-Foster विधि प्रयोग गरी तीन प्रमुख सूचक निकालिएका छन्। वञ्चितीकरण दर (H) ले बहुआयामिक वञ्चितीकरणमा परेका बालबालिकाको प्रतिशत देखाएको छ भने वञ्चितीकरणको तीव्रता (A) ले वञ्चित बालबालिकाले औसतमा कति आयाममा वञ्चितीकरण भोगिरहेका छन् भन्ने देखाएको छ। यी दुईलाई आधार मानेर निकालिएको समायोजित वञ्चितीकरण दर ($Mo = H \times A$) ले बालबालिकाको बहुआयामिक वञ्चितीकरणको समग्र अवस्था मापन गरेको छ।

युनिसेफको यस अध्ययन विधिले बालबालिकाको वञ्चितीकरण मापन गर्दा घरपरिवारको सट्टा बालबालिका स्वयंलाई नै विश्लेषणको एकाइ मान्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ। बालबालिकाका आवश्यकताहरू उमेर-विशिष्ट हुन्छन् र परिवारभित्रै पनि सेवा र स्रोतको वितरण असमान हुन सक्दछ, र घरायसी आम्दानी वा मौद्रिक गरिबी घट्दैमा बालबालिकाले पोषण, खोप, शिक्षा जस्ता आधारभूत सुविधा पाएको सुनिश्चित हुँदैन भन्ने वास्तविकतालाई बाल गरिबी मापन गर्ने यस विधिले आत्मासाथ गरेको छ।

यो प्रतिवेदन तयार गर्दा खानेपानी, सरसफाइ, आवास, पोषण, स्वास्थ्य, शिक्षा, र सूचना तथा सञ्चार गरी सात विषयगत आयाम र यी आयामअन्तर्गतका २० वटा सूचकका सम्बन्धमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ। यसैगरी, विश्लेषणका क्रममा बालबालिकाको उमेरअनुसार वञ्चितीकरणको अवस्था विश्लेषण गर्न उनीहरूलाई ०-२३ महिना, २४-५९ महिना, ५-९ वर्ष र १०-१७ वर्षका उमेर समूहमा विभाजन गरिएको छ।

मुख्य नतिजाहरू

बहुआयामिक वञ्चितीकरणमा आएको परिवर्तन (NMICS २०१४ देखि २०२४-२५ सम्म)

यस विश्लेषणात्मक प्रतिवेदनले विगत एक दशकमा बालबालिकाको आधारभूत सेवाको पहुँचमा उल्लेखनीय सुधार भएको देखाएको छ। असुरक्षित खानेपानी प्रयोग गर्ने बालबालिका २०१४ मा १०० जनामा करिब ७ जना रहेकोमा २०२४-२५ मा घटेर करिब २ जना भएका छन्। यसैगरी, सरसफाइको सुविधाको पहुँच नभएका बालबालिका १०० जनामा करिब ३३ जनाबाट घटेर २०२४-२५ मा ९ जना भएका छन्।

यसैगरी, कच्ची भुइँ भएका घरमा बस्ने बालबालिकाको संख्या २०१४ को १०० जनामा करिब ७३ जनाबाट घटेर २०२४-२५ मा करिब ४४ जना भएको छ भने विद्युत सेवाको पहुँच नपाएका बालबालिका २०१४ को करिब १९ जनाबाट घटेर करिब ४ जना भएका छन्।

प्रतिवेदनले स्वास्थ्य क्षेत्रमा पनि उल्लेखनीय सुधार भएको देखाएको छ। झाडापखाला हुँदा उपचार नपाउने बालबालिकाको दर सन् २०१४ को १०० जनामा करिब ५३ जनाबाट घटेर २०२४-२५ मा करिब ८ जनामा झरेको छ। यसैगरी, दक्ष स्वास्थ्यकर्मीको सहयोगबिना जन्मिएका बालबालिकाको दर १०० जनामा करिब ४४ जनाबाट घटेर २०२४-२५ मा करिब ९ जनामा झरेको छ। साथै, सबै आवश्यक खोप नपाएका बालबालिकाको संख्या २०१९ को १०० जनामा करिब ३० जनाबाट घटेर २०२४-२५ मा करिब ११ जना भएको छ।

तर बालबालिकाको पोषण अवस्था अझै पनि प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेको पाईएको छ। उमेर समूह ६-२३ महिनाका १० जनामध्ये करिब ६ जना शिशु तथा बालबालिकाले पर्याप्त र विविध प्रकारको आहार नपाएको यो विश्लेषणले देखाएको छ। पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामध्ये करिब ४ जनामा १ जनामा पुङ्कोपन (Stunting) र १५ जनामा १ जनामा दुबलोपन (Wasting) को समस्या देखिएको छ।

रेडियो वा टिभी नभएका घरपरिवारमा बस्ने बालबालिकाको संख्या २०१४ मा १०० मा करिब ३६ जना रहेकोमा २०२४-२५ मा बढेर १०० मा ५३ जना पुगेको छ। यसले सूचना र सञ्चारका लागि रेडियो वा टिभीको सट्टा मोबाइलजस्ता नयाँ डिजिटल प्रविधिको प्रयोग बढ्दै गएको देखाउँछ।

बालबालिकाको बहुआयामिक वञ्चितीकरणको समग्र अवस्था (०-१७ वर्ष)

यो विश्लेषणात्मक प्रतिवेदनले नेपालमा १० जनामध्ये करिब आठ जना बालबालिका कम्तीमा एउटा आयाममा वञ्चित रहेको देखाएको छ। त्यस्तै, करिब आधा बालबालिका दुई वा दुईभन्दा बढी आयाममा वञ्चित छन्।

तीन वा सोभन्दा बढी आयाममा वञ्चित बालबालिकालाई बहुआयामिक रूपमा वञ्चित मान्दा पाँच जनामध्ये करिब एक जना (२१.४ प्रतिशत) बालबालिका बहुआयामिक वञ्चितीकरणमा परेका छन्। यी बालबालिका औसतमा करिब आधा (४६.९ प्रतिशत) आयाममा वञ्चितीकरणमा परेका छन्। यसका आधारमा समायोजित बहुआयामिक बाल वञ्चिती सूचकांक (Mo) ०.१०० हुन आउँछ। अर्थात्, नेपालको बहुआयामिक बाल वञ्चितीको समग्र दर १० प्रतिशत रहेको देखिन्छ।

चार वा सोभन्दा बढी आयाममा वञ्चित बालबालिकाको अवस्थामा पनि केही सुधार भएको देखिन्छ। यस्तो वञ्चितीकरणमा रहेका बालबालिकाको प्रतिशत २०१४ मा ५.६ प्रतिशत रहेकोमा २०२४-२५ मा घटेर ५.१ प्रतिशत पुगेको छ।

विभिन्न आयाममा एकैसाथ हुने वञ्चितीकरणसम्बन्धी विश्लेषण (Overlapping Deprivation Analysis)

बालबालिकाले एकैपटक धेरै आयाममा वञ्चितीकरण भोगिरहेको अवस्था हेर्दा पनि केही महत्वपूर्ण परिवर्तन देखिन्छ। स्वास्थ्य, पोषण र सरसफाइ तीनै आयाममा एकैसाथ वञ्चित हुने बालबालिका २०१४ मा १०० जनामा करिब १९ जना रहेकामा २०२४-२५ मा घटेर १०० जनामा करिब ३ जना भएका छन्। यसले यी आधारभूत सेवामा बालबालिकाको पहुँचमा भएको सुधारलाई देखाउँछ।

तर, आवास र सूचनाको पहुँच दुवैमा एकैसाथ वञ्चित हुने बालबालिकाको अवस्था भने सुधारोन्मुख देखिँदैन। २०२४-२५ मा यस्तो वञ्चितीकरण १०० जनामा करिब ३५ जना बालबालिकामा देखिएको छ। यो दर सन् २०१४ (३४ जना) भन्दा केही बढि र सन् २०१९ (२६ जना) भन्दा निकै बढि हो। यसले सूचना प्राप्त गर्ने माध्यम परम्परागतबाट डिजिटल प्रविधितर्फ परिवर्तन भइरहेकाले सबै बालबालिकाको डिजिटल प्रविधिमा समान पहुँच सुनिश्चित गर्न थप ध्यान दिनुपर्ने देखाउँछ।

सामाजिक, आर्थिक तथा भौगोलिक असमानता

बाल वञ्चितीकरणको अवस्था परिवारको आर्थिक अवस्था, आमाको शिक्षा र बालबालिका बस्ने प्रदेशअनुसार फरक देखिन्छ। सम्पन्नता पञ्चांशको सबैभन्दा विपन्न समूहका २० प्रतिशत घरपरिवारका बालबालिका सम्पन्नता पञ्चांशका अन्य समूहको तुलनामा बढी वञ्चित रहेका देखिन्छन्। उदाहरणका लागि, सबैभन्दा विपन्न घरपरिवारका १० जनामध्ये करिब ९ जना बालबालिका आवाससम्बन्धी

वञ्चितीकरणमा छन्, जबकि सबैभन्दा सम्पन्न घरपरिवारका १० जनामध्ये करिब १ जना मात्र यस्तो वञ्चितीकरणमा छन्।

आमाको शिक्षासँग पनि बाल वञ्चितीकरणको स्पष्ट सम्बन्ध देखिन्छ। निरक्षर आमाका बालबालिकामध्ये करिब एक चौथाइ स्वास्थ्यसम्बन्धी वञ्चितीकरणमा छन्। यसको तुलनामा, उच्च शिक्षा हासिल गरेका आमाका बालबालिकामा यस्तो वञ्चितीकरण २० जनामध्ये करिब १ जनामा मात्र रहेको छ।

प्रदेशअनुसार पनि अवस्था निकै फरक छ। कर्णाली प्रदेशमा १० जनामध्ये करिब ९ जना बालबालिका आवाससम्बन्धी वञ्चितीकरणमा छन् भने स्वच्छ खानेपानीमा १०० जनामध्ये करिब ७ जना वञ्चित छन्। मधेश प्रदेशमा करिब दुई तिहाइ बालबालिका सूचना तथा सञ्चार र करिब आधा पोषणसम्बन्धी वञ्चितीकरणमा छन्। त्यस्तै, ५ जनामध्ये करिब १ जना शिक्षा र स्वास्थ्यसम्बन्धी वञ्चितीकरणमा छन्। यसको तुलनामा, बागमती र गण्डकी प्रदेशमा अधिकांश आयाममा बाल वञ्चितीकरणको अवस्था तुलनात्मक रूपमा राम्रो रहेको छ।

वञ्चितीकरणका सन्दर्भमा बालक र बालिकाबीच केही अन्तर देखिए पनि लैङ्गिक असमानताको दर निकै कम रहेको देखिन्छ। सरसफाइसम्बन्धी वञ्चितीकरणमा बालक र बालिकाबीच खासै फरक देखिँदैन; दुवै समूहमा करिब ४ जनामध्ये १ जना वञ्चित छन्। यसले बाल वञ्चितीकरणमा लैङ्गिक भिन्नताभन्दा आर्थिक, भौगोलिक र शैक्षिक असमानता बढी महत्वपूर्ण रहेको देखाउँछ।

बाल संरक्षण र कल्याणका क्षेत्रमा वञ्चितीकरणको अवस्था

जन्म दर्ता भएका र नभएका बालबालिकाबीच पनि शिक्षा क्षेत्रमा वञ्चितीकरणको अवस्था फरक देखिन्छ। जन्म दर्ता नभएका बालबालिकामध्ये करिब ५ जनामा १ जना शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसरबाट वञ्चित छन्। जन्म दर्ता भएका बालबालिकामा भने यस्तो अवस्था १० जनामध्ये करिब १ जना रहेको छ। अर्थात् जन्म दर्ता नभएका बालबालिकामा शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसरबाट वञ्चित हुने अवस्था जन्म दर्ता भएकाको भन्दा करिब दोब्बर रहेको छ।

बालश्रममा संलग्न बालबालिकामा पनि आवास र सूचनासम्बन्धी वञ्चितीकरण बढी देखिन्छ। बालश्रममा संलग्न १० जनामध्ये करिब ७ जना आवास र करिब ६ जना सूचना तथा सञ्चारको पहुँचबाट वञ्चित छन्। यो अवस्था बालश्रममा संलग्न नभएका बालबालिकाको तुलनामा उल्लेखनीय रूपमा बढी रहेको देखिन्छ।

नीतिगत सन्देश

अध्ययनले नेपालमा बालबालिकाको समग्र अवस्था सुधार हुँदै गए पनि गरिबी, भौगोलिक अवस्था, आमाको शिक्षा तथा प्रदेशगत असमानताका कारण केही समूह अझै पछाडि रहेको देखाएको छ। त्यसैले अबको नीति तथा कार्यक्रमले राष्ट्रिय औसत सुधारमा मात्र नभई सबैभन्दा बढी वञ्चित बालबालिका रहेका समूह र क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ।

विशेषगरी अति विपन्न परिवार, कर्णाली तथा मधेश प्रदेश, प्रारम्भिक बाल्यावस्था र पोषणका क्षेत्रमा लक्षित लगानी बढाउन आवश्यक देखिन्छ। स्वास्थ्य, शिक्षा, पोषण, खानेपानी तथा सरसफाइ र बाल संरक्षणका कार्यक्रमलाई एकीकृत रूपमा कार्यान्वयन गर्दै स्थानीय तहसम्म बालबालिकाका लागि आवश्यक सेवा र सुबिधा सहज र प्रभावकारी रूपमा पुऱ्याउन आवश्यक देखिन्छ।

यसैगरी, मातृ शिक्षा, बाल अनुदान तथा सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमलाई बाल वञ्चितीकरण न्यूनीकरणसँग जोड्दै लैजानु आवश्यक देखिन्छ। बालबालिकाको अवस्था र आवश्यकताअनुसार नियमित रूपमा तथ्याङ्क उत्पादन र प्रयोग गर्न सकेमा प्रदेश तथा स्थानीय तहसम्म तथ्यमा आधारित नीति निर्माण र स्रोत विनियोजनलाई थप प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुग्नेछ।

यो प्रतिवेदनले बालबालिकाको अवस्था केवल आर्थिक हैसियतबाट मात्र नभई उनीहरूले शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण, आवास, खानेपानी, सरसफाइ र सूचना तथा सञ्चारमा पाएको वास्तविक पहुँचका आधारमा बुझ्नुपर्ने तथ्यलाई स्पष्ट पारेको छ। यस विश्लेषणात्मक अध्ययनको निष्कर्षले बालबालिकासँग सम्बन्धित दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्ने दिशामा भएको प्रगति मापन गर्न महत्वपूर्ण आधार प्रदान गर्नुका साथै 'कसैलाई पनि विकास र अवसरबाट वञ्चित हुन नदिने' (Live No One Behind) राष्ट्रिय प्रतिबद्धतालाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न तथ्यमा आधारित नीति निर्माणका लागि समेत महत्वपूर्ण आधार प्रदान गर्नेछ।

सम्पर्क:

श्री ढुण्डीराज लामिछाने

प्रवक्ता/ उपप्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी

९८४१४१४३९२

थप जानकारीका लागि

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

सामाजिक तथा लैङ्गिक तथ्याङ्क शाखा, थापाथली, काठमाडौं

फोन नं. ०१-५३४५९४७, ५३२९४०६

९८५११७२६२६, ९८४१३४४६२४

<http://www.nsonline.gov.np>